

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

*Наталя Шапала,
кандидат юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України*

УДК 342.565.2(477)

Філософський зміст доказів та доказування у конституційному судовому процесі

В юридичній літературі питання, пов'язані із функціонуванням інститутів конституційного судового контролю, досліджувалися багатьма вітчизняними вченими, зокрема: О. Бандурою, Ю. Бауліним, В. Бойком, В. Бринцевим, Ю. Грошевим, Н. Дроздович, А. Дубінським, В. Кампом, Н. Клименко, О. Коні, В. Коновалою, М. Костицьким, Н. Кушаковою-Костицькою, В. Маляренком, О. Мироненком, М. Михеєнком, М. Погорецьким, Б. Пошвою, П. Рабіновичем, А. Селівановим, М. Сірим, І. Сліденком, А. Стрижаком, С. Шевчуком, В. Шепітьком та багатьма іншими.

Проте, не зважаючи на значну кількість публікацій та наукових праць, окремі актуальні питання, зокрема, щодо філософсько-правового визначення онтологічного та аксіологічного змісту доказування у судовому конституційному процесі, все ще лишаються малодослідженими, що певною мірою має наслідком наяв-

ність колізій та ознак правової невизначеності приписів законодавства, яким врегульовано діяльність органу конституційної юрисдикції як важливого елемента загальнодержавного механізму захисту прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Теоретичною основою дослідження є праці вітчизняних та іноземних науковців в галузях філософії права і конституційного права, а також акти вітчизняного органу конституційної юрисдикції.

Метою і завданням дослідження є:

- визначення філософсько-правового змісту онтологічних, гносеологічних та аксіологічних вимірів доказування у конституційному судовому процесі, осмислення конституційних засад його застосування;

- виявлення загальних засад та відмінностей світоглядно-функціональної специфіки діяльності органу судового конституційного контролю

та їх впливу на парадигму врегулювання суспільних відносин у основних сферах життєдіяльності соціуму.

«Дещо у філософській науці, - писав свого часу Сенека, - вимагає визнання як аксіома, а дещо - доказів, і то численних, - коли йдеться про щось глибоко приховане від ока, про щось таке, що може бути виявлене лише завдяки винятковій пильності й проникливості. Але якщо потрібні докази, значить, потрібні й засади їх дослідження, адже саме таким шляхом ми доходимо істини. Є речі відкриті, є приховані. Відкриті - це ті, що сприймаються відчуттями, пам'яттю; приховані - ті, що поза їхньою досяжністю. Розум не задовольняється речами відкритими: більша й краща його частина зайнята прихованим» [1, с. 449].

«Доказування, у тих випадках, коли серйозно шукають істину, - зазначав Т. Гоббс, - це процес отримання судження про все істинне та реальне, хіба що іноді доводиться для полегшення розуміння почати з якоїсь підходящої подібності і тому застосовується фантазія» [2, с. 47].

Якщо заглянути у історію процесу доказування, то можна констатувати, що на початковій стадії генезису юриспруденції в якості юридичного доказу розглядалися насамперед клятва, свідчення. І якщо при цьому зверталися до фактів, то вони мали значення тільки як символи, тобто вони, за думку деяких фахівців з історії права, "говорили" подібно до того, як "говорять" клятиви та свідчення [3, с. 16].

Натомість філософський зміст доказування у сучасному судовому, у тому числі конституційному процесі, - як слушно зауважує М.Костицький, - є підпорядкованим «загальним гносеологічним законо-мірностям. При цьому пізнання в процесі доказування розуміється як творча діяльність суддів КСУ, учасників процесу, орієнтована на отримання достовірних знань про право. Пізнання тут є сутнісною характеристикою буття, культури, зокрема правової, і має

функці-ональне спрямування — віднайти право — та забезпечується використанням наукових засобів і методів. Інакше кажучи, пізнання в процесі доказування у конституційному судовому процесі є по суті науковим і навіть частково філософським» [4, с. 160].

Дійсно, якщо звернутися до генезису теорії конституціоналізму, то стає очевидним, що без змістовного, інституційного, обґрунтованого відповідно до філософсько-правових вимірів, обмеження державної влади, усі юридичні конструкції набувають формального характеру. Роль одного з таких інститутів у демократичній та правовій державі, як правило, належить конституційній юстиції, яка вирішує віднесені до її компетенції питання шляхом судового пізнання, у тому числі, із застосуванням методів формальної та класичної логіки, аксіології, онтології та інших галузей філософської науки.

Оскільки аксіологія – це філософське вчення про цінності, які визначають вибір людьми напряму їхньої діяльності та характер їх вчинків, а онтологія - вчення про буття, тобто першооснови усього сутнісного, автор вважає доцільним детально розглянути зміст та суть впливу концептуальних положень цих вчень на філософсько-правові виміри доказування у конституційному судовому процесі.

Насамперед, це стосується визначення поняття «загальнолюдські цінності» як філософсько-правової категорії та соціального феномену, що як зазначається у спеціальній літературі, відображає певні аспекти, сторони явищ дійсності, пов'язані з соціальною і культурною діяльністю людини і суспільства [5, с. 18]. Відповідно, аксіологічний вимір доказів та доказування у конституційному судовому процесі, на мій погляд, залежить від суті та змісту цінностей конституціоналізму. Тому слід погодитися з тим, що саме конституційні цінності, «складають предмет конституційної аксіології, який у правовій науці роз-

глядається як форма безпосереднього відношення до моделі та практики реального конституціоналізму» [6, с. 9].

Водночас, слід констатувати, що у науці філософії права не має однозначного підходу до визначення поняття «цінності», у тому числі у їх аксіологічному розумінні.

Так, в наукових колах досить поширеною є думка, що у вузькому розумінні цінності, це насамперед сама людина, умови її буття у соціумі. Це обумовлено, зокрема, поширенням у життєдіяльності соціуму тенденцій, спрямованих на формування та ствердження принципів свободи, рівності та справедливості, поваги до прав та основоположних свобод людини як вищої соціальної цінності.

У вітчизняному праві, такий підхід найшов своє відображення у положеннях ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2).

Прихильники дещо розширеного розуміння цієї філософсько-правової категорії та соціального феномену, вважають, що до фундаментальних цінностей слід віднести свободу, відповідальність, рівність і справедливості. Остання, на їх думку, є абсолютною цінністю, такою, як істина, добро, прекрасне, самою на собі заснованою і такою, що не виводиться з вищих цінностей» [7, с. 155].

Певною мірою викладене кореспондується з юридичною позицією Конституційного Суду України (далі – КСУ, Суд), що сформульована у Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/ 2004, згідно з якою: «у

сфері реалізації права справедливості проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, ... Справедливе застосування норм права це передусім є - недискримінаційний підхід, неупередженість» [8]. Суд також наголосив, що: «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [9].

Водночас, на наш погляд, заслуговує на увагу й досить поширений науковий підхід до розуміння ролі цінностей у життєдіяльності соціуму, який ґрунтується на концепції безперервного культурного обміну між народами, сутність якого полягає у тому, що набуті правові цінності зберігає, селекціонує, генерує і одночасно ретранслює на всі сфери правового життя суспільства - правова культура (правосвідомість¹) [10, с. 40].

При цьому сучасне визначення правової культури, яке сприйняте науковою думкою розвинених країн, полягає у системі цінностей і уявлень про життя, пов'язаних між собою особливостями певного способу життя і реальним ставленням до самої культури [11, с. 534], яка визначає менталітет певної особистості і суспільних груп, а також притаманний їм набір стратегічних і тактичних життєвих змістовних і життєвих забезпечуючих цілей, що спирається на певні історичні культурні й державницькі риси, а також на особливості тієї частини суспільства, яка надає йому певні світоглядні особливості [12].

Таким чином, аксіологічна особливість доказування у конституційному судовому процесі полягає у тому, щоб ґрунтуючись на філософській основі конституційної аксіології, визначити ступінь відповідності предмета дослідження сутності загальнови-

¹ Прим. автора.

знаних у суспільстві конституційних цінностей, зокрема, в контексті їх реалізації та захисту. У сучасній демократичній, правовій та соціальній державі система конституційних цінностей будується за принципом органічного поєднання традицій, звичаїв, ментальних критеріїв культури, моралі та релігії із загальновизнаними на міжнародному рівні принципами взаємовідносин індивідуума і соціуму (в особі держави та інститутів громадянського суспільства).

На практиці це означає, що основним завданням ціннісного-комунікативного аспекту реалізації ідеї правового суспільства, є взаємне визнання прав і свобод фізичних та юридичних осіб, а також встановлення чіткого правопорядку, що узгоджувався б з такими загальнолюдськими цінностями, як свобода, відповідальність, рівність та справедливість [13, с. 167].

Як наголосив КСУ у Рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005, - "в Україні як соціальній, правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, честь і гідність. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов'язком держави. Діяльність її правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципами справедливості, гуманізму, верховенства і прямої дії норм Конституції України, а повноваження - у встановлених Основним Законом України межах і відповідно до законів" [14];

Особливої уваги у цьому дослідженні заслуговують онтологічні моменти доказування у конституційному судовому процесі, які, на наш погляд, є тісно пов'язаними із визначенням поняття буття права, його властивостей у розумінні сутності та існування у реальності соціально-політичних умов життєдіяльності соціуму та, які були предметом роздумів видатних представників філософської науки за різних часів.

Так, підкреслюючи важливість онтологічних моментів у визначенні буття права, - А. Кауфман², зокрема, зазначав, що «питання правової онтології, - полягають у визначенні того, яким способом право причетне до буття, тобто, що є право у своїй онтологічній структурі, яка його сутність. ... Пізнання права не є монологічним актом, а відбувається в комунікативному історичному процесі, який має на меті в усіякій дивергенції³ знайти конвергенцію⁴, як вирішальний критерій істини [15, с. 147–148]. Дійсно, проблема онтологічної природи права відображається в аспекті буття людини, коли воно співвідноситься з буттям іншої людини, й це взаємне співіснування загрожує обернутися свавіллям і тому включає вимогу його обмеження. Така взаємодія суб'єктів є онтологічною основою права, а правова онтологія виявляється онтологією інтерсуб'єктивності [16, с. 413].

Це певною мірою кореспондується з кантівським розумінням світогляду, яке ґрунтувалося на основоположних концепціях двох розділів філософії:

- аксіології⁵, як учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок

² Артур Кауфман (нім. Arthur Kaufman; 1923–2001) - німецький філософ права, один із найвидатніших правознавців другої половини ХХ ст. (прим. автора).

³ Дивергенція (лат. *diverto*— відхилиюсь)— розходження ознак і властивостей у спочатку близьких груп явищ (при. Автора).

⁴ конвергенція (від лат. *convergo*- зближаю) - процес зближення, сходження (у різному сенсі), компромісів; протилежна дивергенції (прим. автора).

⁵ Аксіологія - від грец. *αξια*— цінність (прим. автора).

між собою, із соціальними, культурними чинниками, а також особистістю людини;

- онтології⁶, як учення, у якому вивчаються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого, зокрема, філософських матерій таких як: першооснова буття, субстанція, простір, час, рух, причинність тощо.

Істотний вплив на становлення розуміння онтологічних та аксіологічних особливостей доказування в сучасному конституційному судовому процесі спричинили також положення концепції правового реалізму як складової загальної теорії юридичної аргументації.

Нині у західному правознавстві, - пише М. Козюбра, - фактично не піддається сумніву те, що «тексти законів... ніколи не втілюються в чистому вигляді в діюче право», тобто один лише закон не є достатнім джерелом для конкретного правового рішення. Як явище, конкретне право має зберігати зв'язок з реальним життям. Тому суд не може не брати до уваги реальний стан речей. Школа правового реалізму виникла на ґрунті англосаксонської правової системи, правники якої, на відміну від правників континентальної Європи, яким традиційно був притаманний здебільшого дедуктивний стиль мислення, завжди в побудові своєї аргументації віддавали перевагу індуктивній логіці, тобто відштовхувалися не стільки від позитивного права, скільки від конституційних цінностей [17, с. 274].

При цьому, як слушно зауважив ще на початку ХХ століття, - Б. Кистяківський - кожний новий важливий закон у сучасній конституційній державі є «компромісом між різними партіями, що представляють інтереси певних соціальних груп і класів. Сучасна держава діє на підставі компромісів, і конституція кожної окремої держави є компромісом

між найвпливовішими соціальними групами в певній країні» [18, с. 180].

Судження представників різних наукових кіл можна було б продовжити, однак, визнаючи, що надані ними концепції та науково-теоретичні доробки безумовно мають право на життя, водночас слід відмітити, що не зважаючи на відмінність у формулюваннях, можна узагальнити певні основні напрями генезису розуміння філософсько-правових вимірів доказування у судовому процесі. Натомість, на наше переконання, досліджуючи питання доказів та доказування у конституційному судовому процесі, слід виходити, насамперед, з того, що на відміну від судів загальної юрисдикції, в яких пізнання істини шляхом доказування при розгляді справ передуює аналіз фактичних даних, філософсько-правові виміри доказування у конституційному судочинстві мають свої специфічні ознаки.

Зокрема, під час доказування у конституційному судовому процесі, важлива роль належить, творчому аналізу і синтезу як норм конституції і законів, так і загальних принципів права, побудованому за принципами (законами) формальної логіки, до яких належать:

- принцип тотожності, основними постулатами якого є, по-перше, те, що не можна ототожнювати різні думки; по-друге, - не можна тотожні думки приймати за різні;

- принцип несуперечності, згідно яким: - два протилежні висловлювання не є одночасно істинними, одне з них неодмінно хибне;

- принцип виключеного третього, який полягає в тому, що з двох висловлювань — «А» чи «не А» — одне обов'язково є істинним, тобто два судження, одне з яких є запереченням іншого, не можуть бути одночасно хибними;

- принцип достатньої підстави або принцип достатнього обґрунтування,

⁶ Онтологія – від грец.όντος– суще, те, що існує і λόγος– учення, наука (прим. автора).

який забезпечує обґрунтованість і доказовість мислення, вимагаючи щоб думки були внутрішньо пов'язані одна з одною [19, с. 9 - 10].

Таким чином, важливе значення серед доказів у конституційному судовому процесі, мають докази, отримані за допомогою судової логіки, тобто спеціальної складової юридичної логіки, предметом якої, в свою чергу, є судове обґрунтування (судове доказування), та судової аналітики, - тобто інтелектуальної, логіко-мисленої діяльності, спрямованої на рішення практичних завдань.

Дійсно, як показує аналіз практики КСУ, його підсумкові акти є результатом розумової діяльності суддів, яка передбачає застосування методів аксіології як науки про загальнолюдські цінності, онтології в контексті дослідження викликів сьогодення, епістемології для отримання знань у різних галузях життєдіяльності суспільства, логіки, діалектики, системного аналізу, герменевтики та багатьох інших філософсько-методологічних прийомів, адаптованих до цілей та завдань конституційного судочинства.

1. Доказування у конституційному судовому процесі підпорядковане загальним гносеологічним закономірностям пізнання та є по суті науковим і навіть частково філософським.

2. Концептуальні положення аксіології, як філософського вчення про цінності, визначають вибір людьми напрямку їхньої діяльності та характер їх вчинків, та онтології, як вчення про буття, тобто першооснови усього сутнісного, мають значний вплив на філософського-правові виміри доказування у конституційному судовому процесі.

3. У науці філософії права не має однозначного підходу до визначення поняття «цінності», у системі цих цінностей конституційного рівня, фундаментальну роль, здебільше відносять: свободу, відповідальність, рівність, права та основоположні свободи людини і громадянина, вони не залежать від історичних умов, та присутні в будь-якому часі та просторі, а їх універсальну сукупність відображає природне право.

4. Досліджуючи питання доказів та доказування у конституційному судовому процесі, слід виходити, насамперед, з того, що на відміну від судів загальної юрисдикції, в яких пізнанню істини шляхом доказування при розгляді справ, передує аналіз фактичних даних, філософсько-правові виміри доказування у конституційному судочинстві мають свої специфічні ознаки.

Список використаних джерел

1. *Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклад, примітки, покажчик власних назв А. Содомора К.: Основи, 1999 (2-е вид.). 608 с.
2. *Гоббс Т.* Сочинения в двух томах / Томас Гоббс. - Академия наук СССР, Институт философии. М.: Издательство «Мысль», 1991. Т. 2. 731 с.
3. *Попович М. В.* Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. К.: Наукова думка, 1978. 244 с.
4. *Костицький М.* Доказування в конституційному судовому процесі / М. Костицький // Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 4 – 5. С. 158 – 163.
5. *Філософія* : курс лекцій. У 2 ч. Ч. 1. Історія світової та української філософії / [уклад. О. П. Бойко]; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. - Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. - 187 с.
6. *Крусс В. И.* Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы // Конституционное и муниципальное право. – 2007. – № 2. – С. 7-14.
7. *Радбрух, Г.* Філософія права: / пер. з нім.К: Тандем, 2006. – 316 с.

8. *Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/ 2004* // Офіційний вісник України. 2004. № 45, стор. 41, стаття 2975.
9. *Рішення КСУ від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005* // Офіційний вісник України. 2005 р., № 39, стор. 95, стаття 2490.
10. *Яковюк І. В.* Формування правової культури Європейського союзу // *Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р.* /редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. Х. : Право, 2007. С. 39 - 42.
11. *Громов И. А.* Западная социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. - СПб.: ООО «Издательство ДНК», 2003. 560 с.
12. *Переслегин С. Б.* Понятие менталитета (Тезисы): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://stabs.nm.ru/materials/PeresleginEsse.htm> [2018, 07, 30].
13. *Юркевич П. Д.* Философские произведения. М.: Правда, 1990. 670 с.
14. *Рішення КСУ від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005* // Офіційний вісник України, 2005 р., № 42, стор. 95, стаття 2662,
15. *Kaufmann A.* Fuenfundvierzig Jahre erlebte Rechtsphilosophie / A. Kaufmann // *AfRuSP, Beiheft 44, Hrsg. R. Alexy, R. Dreier u. U. Neumann.* – Stuttgart, 1991. – S. 144–161.
16. *Максимов С. И.* Правовая реальность как предмет философского осмысления. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. - Специальность 12.00.12 – философия права. - Харьков НЮА Украины им. Я. Мудрого. 2002. - 417 с.
17. *Загальна теорія права: Підручник* / За ред. М. І. Козюбри. К.: Ваите, 2015. 392 с.
18. *Кистяковский Б.* В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // *Вехи: Сб. ст. о рус. интеллигенции* [сост. и авт. предисл. М. О. Гершензон; вступ. ст. Д. Н. Бакун]. М.: Грифон, 2007. С. 169–202.
19. *Логіка.* Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.; За заг. ред. проф. В. Д. Титова. Х.: Право. 2005. 208 с.

Шапгала Н. К. Філософський зміст доказів та доказування у конституційному судовому процесі

Стаття присвячена дослідженню філософського змісту доказів та доказування у конституційному судовому процесі. Особливу увагу автор приділяє філософсько-правому визначенню онтологічного та аксіологічного вимірів змісту доказування як головного фактору встановлення істини при розгляді питань, які належать до компетенції конституційної юстиції.

Ключові слова: аксіологія, гносеологія, доказування, конституціоналізм, онтологія, право, природні права, рівність, справедливість, цінності.

Шапгала Н. К. Философский смысл доказательств и доказывания в конституционном судебном процессе

Статья посвящена исследованию философского содержания доказательств и доказывания в конституционном процессе. Особое внимание автор уделяет философско-правому определению онтологических и аксиологических аспектов доказывания как главного фактора установления истины при рассмотрении вопросов, относящихся к компетенции конституционной юстиции.

Ключевые слова: аксиология, гносеология, доказывание, конституционализм, онтология, право, естественные права, равенство, справедливость, ценности.

Shaptala N. Philosophical content of the proof and evidence in a constitutional court proceeding

The article is devoted to the study of the philosophical content of the proof and evidence in a constitutional court process. Particular attention is paid to the philosophical and legal definition of ontological and axiological dimensions of the content of proof as the main factor in establishing truth when considering issues that fall within the competence of constitutional justice.

Key words: axiology, epistemology, proof, constitutionalism, ontology, law, natural rights, equality, justice, values.